

חברי הכנסת המנוחים יוסף לפיד (משמאל) ואברהם רביץ (מימין) עם ח"כ זבולון אורלב, ייבדל לחיים ארוכים. מאחורי המאבק הפוליטי על מעמד הדת בישראל מסתתרים שסע תרבותי עמוק והזנחה מתמשכת העלולים לאיים על עתיד המפעל הציוני.

אריאל רודנימסקי

הדיון החוקתי בישראל
מדגיש יתר על המידה את
תפקידו של מסמך כתוב,
וממעיט בחשיבות הסירוב
הפוליטי לחולל תמורה
בנתונים הנוכחיים

הפוליטיקה של הדת ללאן?

מדינה

בעית היחסים שבין הדת למדינה רודפת את ההווה הציבורית הישראלית למן יום הקמת המדינה, ומהווה איום קבוע על יציבות המערכת הפוליטית הישראלית. כבר עשרות שנים שמעמד לשון המאזניים שהמפלגות האורתודוקסיות לדורותיהן הגיעו אליו, והכוח שהן מפעילות דרך שגרה בזירות התקציב, החקיקה והמינויים הציבוריים נתפסים אצל רבים כסחטנות פוליטית.

עם זאת, גם אלה ששקועים ראשם ורובם בשני צדי המאבק על הפוליטיקה של הדת - שלא לדבר על הרוב הדומם שהתרגל במרוצת השנים לצפות בחוסר מעש במתגוששים - מניחים על פי רוב שההתמודדות סביב מעמדה של הדת בישראל דומה במהותה למאבקי כוח אחרים הרווחים בכל שדה משחק דמוקרטי. הם טועים. מאחורי הפוליטיקה של הדת בישראל מסתתר סעע תרבותי עמוק, וההזנחה המתמשכת שלו מסכנת את עצם עתידו של המפעל הציוני.

שורשיו של הפער התרבותי בישראל נעוצים כבר ברגעים המכוננים של התנועה הציונית, בקונגרסים של טרום המדינה. התנועה הציונית קמה ביוזמתם של יהודים שרובם היו חילונים. עצם הלגיטימציה של הציונות החילונית ושל התוצר הראשי שלה - מדינת ישראל, שהוקמה בצרכים גשמיים ולא בשאיפות דתיות - הייתה לזרא בעיני יהודים דתיים רבים (בלא קשר לשיוכם הדתי) עוד קודם לקום המדינה. זוהי הבעייתיות שבלב הפוליטיקה היהודית של זהות.

הסטטוס-קוו המפורסם שהסדיר את יחסי הדת והמדינה בישראל נוסח במכתב ששלח דוד בן-גוריון בשנת 1947 לנציגי אגודת ישראל. אותו מכתב הבטיח שהאגודה תצרך את חתימתה למגילת העצמאות. בין השאר הבטיח המכתב שדיני האישות של יהודים בישראל יתנהלו על פי דין תורה, שהשבת תהיה יום המנוחה, ושצבא יוגש אוכל כשר. מעמדו המחייב של המכתב הזה בוצר על ידי שרשרת ארוכה של הסכמים קואליציוניים.

במשך עשרות שנים שימש הסטטוס-קוו מ-1947 כהנחיה הכללית בשאלות של דת ומדינה. המפלגות הדתיות, שהיו מרוצות מהישגן, לא ראו בחוקה הכרח או אפילו תועלת, שהרי האינטרס האורתודוקסי כבר הובטח על ידי הסטטוס-קוו. אדרבה, חוקה הייתה מאיימת על ההתחייבויות שהמדינה לקחה על עצמה. כך קרה שהמפלגות האורתודוקסיות נמנו עם הקבוצות שלא התלהבו מן התהליך החוקתי, שהחל להתפתח כבר בשנות החמישים.

ג'ון לוק העריך שהקתוליות והיהדות לא יוכלו להסכים לקבל את עול מרות המדינה ולפעול כמו סתם ארגונים לא-ממשלתיים, משום שהקתולים נאמנים לאפיפיור בכל מישור, ואילו היהדות אינה סובלת את הפרדה בין האזרחי לדתי

אולם סטטוס-קוו איננו אידאלי; גם לא מבחינת מי שזוכה בעטיו ליתרון יחסי. שבינת נשק בין קבוצות יריבות איננה הישג סופי, ומסמך הממסד אותה אינו יכול להיחשב בעל ערך מוסרי.

הסטטוס-קוו לא יכול היה אפוא להבטיח לאורך זמן מחויבות שאפשר היה לצפות לה ממסמך ערכי. ואכן, בשנות התשעים של המאה הקודמת התמעט משקלו של הסטטוס-קוו כאשר הפיתוח המחודש של חקיקה חוקתית במדינת ישראל צבר תאוצה.

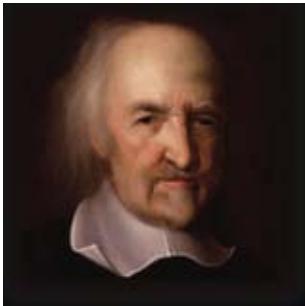
חוקי יסוד חדשים היתוספו לתהליך החוקתי שהתקדם לאטו, בייחוד לאחר שאומץ חוק יסוד "כבוד האדם וחירותו" במהלך שנות התשעים. אין חולק על כך שהחוקים הללו ניסו להביא בחשבון את המורכבות של פוליטיקת הזהות הישראלית. אחרי ההכרזה כי "זכויות

היסוד של האדם בישראל מושתתות על ההכרה בערך האדם, בקדושת חייו ובהיותו בן-חורין", פונה חוק יסוד "כבוד האדם וחירותו" לפרט את מטרתו: "חוק-יסוד זה, מטרתו להגן על כבוד האדם וחירותו, כדי לעגן בחוק-יסוד את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית". נראה היה שעצם חקיקתם של חוקי "יסוד" מצביעה על מה שהשופט אהרון ברק כינה "מהפכה חוקתית", שתספק לבית המשפט העליון את הלגיטימציה שהוא נזקק לה כדי לבצע מהפך משפטי.

המפלגות הדתיות, על אף שהן תמכו בהעברת חוקי היסוד, חששו מהשלכותיהם האפשריות בעידן שבו מערכת המשפט נוטה על ידי ברק. יחסי הדת והמדינה בישראל נכנסו בזאת לשלב חדש, שנוהל על ידי חוקה לא שלמה וסטטוס-קוו שלמעשה חדל מלהתקיים. הריק הזה הוא אחד הגורמים שהובילו להתקפות התאוקרטיות העזות מאי פעם על ריבונותה של מדינת ישראל. הקהילה החרדית תקפה את סמכותו של בית המשפט העליון לשפוט, ואילו הקהילה הדתית-ציונית שללה את זכותה של המדינה לבצע נסיגות טריטוריאליות. כך חברה הציונות הדתית ליהדות החרדית כדי לחתור תחת ריבונות המדינה. התקפות אלה כוונו לא רק נגד אופייה הדמוקרטי של המדינה, אלא נגד עצם היותם של סדרי יום פוליטיים נעדרי אישור דתי. זאת הייתה מתקפה על הפוליטיקה כעניין של העולם הזה ושל שיקול דעת אנושי, לא פחות משהייתה זאת התקפה על הדמוקרטיה. פוליטיקה, לפי הגישות הללו, צריכה להיות מונחית ומוגבלת על ידי סדר יום אלוהי, שהם, הפוליטיקאים הדתיים, אנשי סודו.

ההתנערות התאוקרטיות הללו מן הלגיטימיות של המדינה היו הרקע המידי להתנקשות ביצחק רבין. הרצח, ומאוחר יותר פרוץ האינתיפאדה השנייה, אמנם גרמו לחוגים אלו להתכחש בבהלה לחלקים מסדרי היום שהם עיצבו במו ידיהם, אבל נסיגה זו עלולה להתברר כזמנית בלבד. על כל פנים, המאמץ המתמשך לערער על ריבונות המדינה חשף את כישלונה של מדינת ישראל להבנות עבור הדת מקום יציב, הסכמתי ומפרה בהווה הציבורית הישראלית. למרות ההישגים הייחודיים - בניית כלכלה משגשגת ותרבות עשירה, ובתוך כך גם פריחת הקהילה החרדית ושיבותיה במימון המדינה - רוב החילונים והדתיים אינם מבינים עוד מה משמעות הביטוי "מדינה יהודית ודמוקרטית"; במקום לציין את המכנה המשותף של היהודים הישראלים, הוא מזכיר להם את עומק ההתפכחות ואת תחושת האכזבה שלהם לנוכח כניעת המדינה למיעוט החרדי בכלל, והערעור של נציגיו על סמכות המדינה בפרט.

יתרה מכך, אידאולוגיות פוליטיות זקוקות לנסיבות מסייעות כדי לשגשג. במקרה של ישראל, המדינה עצמה היא שסיפקה את התנאים הנוחים לצמיחתה של אידאולוגיה תאוקרטית החותרת תחת הדמוקרטיה הישראלית, והיא עשתה מעט מאוד כדי לבלום אותה. למימון הנדיב של בתי ספר המטיפים להתעלמות מסמכות המדינה אין אח ורע בעולם הדמוקרטי, וכך

ברוך שפינוזה (באמצע) ותומס הובס (למטה) הזהירו מפני מתן עצמאות לכנסיה, אבל ג'ון לוק (למעלה) סבר שהשליט יכול לוותר על הטלת מרותו על הכנסייה ובלבד שהיא תקבל עליה את המגבלות המוטלות על כל ארגון לא ממשלתי.

דת ומדינה נועדה לאפשר יחסי גומלין מעשירים בין הדת ובין הפוליטיקה, ברוח הסיסמה המוטבעת על השטרות האמריקניים, In God we trust. קשה לדמיון מועמד לנשיאות ארצות הברית שיתנער ממחויבות דתית. יתרה מכך, האופי הדתי הזה הוא חד-גוני, עד כדי כך שחוג מאחד, כל 44 נשיאים היו פרוטסטנטים.

בבריטניה, הנבדלת מצרפת ומארצות הברית בהיותה מונרכיה חוקתית, התפתח מודל שלישי, שלפיו המלך או המלכה נושאים בתואר "ראש הכנסייה האנגליקנית". הממלכה המאוחדת איננה מציעה כלל להפריד חוקתית בין הדת והמדינה, ועם זאת קיימת בה חברה ליברלית שבה האזרחות איננה מותנית בהשתייכות דתית, והמדינה מכבדת את חופש ההתאגדות הדתית.

נמצאנו למדים שבניגוד להסכמה הבסיסית שקיימת בין הדמוקרטיית המודרנית בנוגע לזכויות אדם ספציפיות, הן בדרך כלל חלוקות בדבר ההסדרה החוקתית של מעמד הדת. למדינות שונות ישנן היסטוריות שונות, ודתות שונות מובילות לפרקטיקות ולתרבויות שונות. הסידורים המוסדיים של דת ומדינה נובעים מן הרקע ההיסטורי והתרבותי המסוים של אזרחי הרפובליקה.

כך גם במדינת ישראל. אין די בקריאה הפשטנית להפרדת הדת היהודית ממדינת היהודים. תחילה יש לעמוד על טיבה של הדתיות היהודית, על אופייה של הישות המדינית הישראלית ועל טבעה של הפרדה המקווה, כדי לשפוט מה עשוי להיות הסידור המיטבי למדינה שבה לדת הרוב יש היסטוריה ארוכה, פתלתלה ורוויית סתירות עם שלטון בשר ודם.

ממלכת כוהנים וגוי קדוש

"האיגרת על הסובלנות" של ג'ון לוק היא המסמך המכונן של רעיון הפרדת הדת מהמדינה. קודמיו של לוק - תומס הובס וברוך שפינוזה - הזהירו נמרצות מן הסכנות שבהענקת עצמאות כנסייתית, ומשום כך צידדו בעליונות הריבון על הכנסייה. לוק, לעומתם, טען כי אם הכנסייה מסכימה לקבל את המגבלות המוטלות על כל ארגון לא ממשלתי אחר, אזי השליט יכול לוותר על הטלת מרותו. לוק תמך אפוא בהפיכת הכנסייה ממוסד בעל אינטרס בשלטון למה שהיינו מזהים היום כארגון בלתי ממשלתי (NGO).

סידור זה, העריך לוק, יתאים לפרוטסטנטים, אבל עבור שתי דתות הוא לא יוכל להיות קביל: הקתוליות והיהדות. הקתולים, הסביר לוק, נאמנים לאפיפיור לא רק מבחינה דתית אלא גם מבחינה פוליטית, ולכן תמיד יהיו חשודים בנאמנות כפולה. אשר ליהודים, הם אמנם אינם מחויבים לדמות פוליטית מסוימת, אבל הדת שלהם אינה סובלת הפרדה בין התחום האזרחי והתחום הדתי, "שהרי המדינה היהודית שונה היתה עד מאוד מכל אלה שנוסדו על יסוד של תיאוקרטיה: לא יכול להתקיים שם, כפי שהיה אחרי הולדת ישו, הבדל כלשהו בין הכנסייה לבין המדינה. חוקים שנקבעו אצל עם זה בקשר לעבודת אל אחד, סמוי מן העין, היו חוקים אזרחיים וחלק מן

גם לפטור הגורף משירות לאומי הניתן לבוגריהם. אלו כאמור אינם שורש הבעיה אלא תוצאותיה; שורש הבעיה נעוץ בהימנעותה המתמשכת של המערכת הפוליטית הישראלית מעיצוב מקומה של הדת במדינה היהודית, מתוך התבוננות מעמיקה וראייה לטווח ארוך. הימנעות זו, בהתחשב בתוצאותיה, היא לא פחות מפושעת.

אין ספק שהשיטה הפוליטית הייחודית הנהוגה בישראל מעודדת פלגנות ומגבירה את כוח המיקוח של האינטרס הכיתתי, ובכך פוגעת בטובת הכלל. בתחום הצר של השיטה אפילו שיפורים קטנים, כמו העלאת אחוז החסימה, עשויים לתרום לסילוקן של קבוצות זעירות מן הדיון הפרלמנטרי ולצמצם את ההתמקדות בהבדלים אידאולוגיים - מלכודת שהשיח הפוליטי הישראלי נוטה ליפול אליה לעתים קרובות. רטוריקה אידאולוגית מנופחת מן הסוג הרווח בישראל היא ההסוואה הטובה ביותר להזנחה פוליטית. בה בעת, עלינו לזהות את המחלוקות המאיימות על עצם הלגיטימיות של חברה פוליטית.

גישתנו לשאלות של דת ומדינה צריכה אפוא להתייחס מחד גיסא לערכי יסוד יהודיים ופוליטיים, ומאידך גיסא למבנים החוקתיים של המדינה המשפיעים על מימושם הפוליטי של ערכי הציבור. לא אטען כאן נגד שום אידאולוגיה ספציפית; מטרתי היא להצביע על כיוונים ערכיים ומוסדיים שיוכלו להגביר את הציבות, את הלכידות ואת הצדק של מדינת ישראל כמדינה של יהודים ושל אחרים, ובתוך כך כמדינה בעלת אוכלוסייה מגוונת מבחינה אתנית, דתית ותרבותית.

פתרון קלאסי

פתרון מודרני קלאסי למתחים שבין הדת למדינה הוא הפרדתם. הרפובליקה המודרנית נוצרה בד בבד עם עלייתן של תפיסות חדשות לגבי גבולות הפוליטיקה והדת. האימפריות של ימי הביניים והמונרכיות האבסולוטיות שירשו אותן חיפשו לגיטימציה פוליטית בכנסייה ובתאוריות על זכות פוליטית אלוהית. הרפובליקנים המודרניים, לעומת זאת, הם אנשי העולם הזה - הן בתפיסות הפוליטיקה שלהם, הן במקורות הלגיטימציה שלהם. מכיוון שכך, הם נטו לתמוך בהפרדת הדת מהמדינה. הפרדה כזאת נתפסת כמועילה לפוליטיקה, אבל לא פחות מכך - לדת. היא בהחלט מסייעת להבטיח חופש פולחן דתי כזכות בסיסית ברפובליקות הליברליות.

אולם גם כך, מבט חטוף על ניסיון של הדמוקרטיית המודרניות הוותיקות מגלה כי אין נוסחה מובהקת להסדרת יחסי הדת והמדינה.

צרפת, למשל, היא רפובליקה חילונית שאינה מאפשרת לשום דת דריסת רגל בתחום הממלכתי. רצונה של אישה מוסלמית צעירה ללמוד בבית ספר ציבורי כשהיא עוטה רעלה, מוביל לפולמוס חוקתי. התחום הציבורי בצרפת איננו ניטרלי בכל הנוגע לדת, אלא מחויב לחילוניות.

ארצות הברית, לעומת זאת, איננה ישות מדינית חילונית. התיקון הרביעי לחוקה אמנם מכריז כי הקונגרס איננו רשאי להקים כנסייה, אולם ההפרדה החוקתית הזאת בין

לוק אמנם היטיב לשמוע את אחד הקולות שעולים מן המקרא, אך קול זה אינו אלא אחד מכמה קולות, ובוודאי שהוא לא הוליד את חוט המחשבה הפוליטי היחיד במסורת הרבנית. מובן שאת המקורות הרבניים צריך לפרש על פי הקשרם ההיסטורי, שהרי לא הנביאים המקראיים ולא הרבנים היו פרוטו-ליברלים. כשם שהרפובליקניזם המודרני הוליד תפיסות חדשות של פוליטיקה ושל דת אשר קודם לכן נתפסו ככפירה, כך גם תפיסות קדם-מודרניות של היהדות ראו את תחילתה של המודרנה כמשבר של סמכות ושל דתיות. מטרת איננה לשוות לתפיסות אלו נופך מודרני, אלא רק לטעון שבמסורת היהודית ישנם די מקורות כדי לחשוב אחרת על פוליטיקה ודת.

חילון הפוליטי

הנקודה הראשונה של לוק הייתה שהיהדות מחויבת לתאוקרטיה, לישות פוליטית שהאל מולך בה. אבל מה בעצם פירוש הדבר? מה משמעות המלוכה הזאת? מן הכתוב בתנ"ך עולה שהקריאה של לוק סלקטיבית למדי. אמת, התורה מעלה תפיסה תאוקרטית בספר שמות, אבל בה במידה היא מעלה ספקות לגבי כושר הישרדותה הפוליטי. אדרבה, את ספר במדבר אפשר לראות כביקורת על התאוקרטיה של משה. הספר עוקב בדקדקנות אחרי שקיעתו האטית של אותו מנהיג-על עד לכישלוננו כמנהיג פוליטי, דרך אינספור מרידות נגדו ואין האונים שגילה מולן - למשל כשפנחס לקח את החוק לידיו הפרטיות והקנאיות (במדבר כה, א-טו). אמנם אין בכך כדי לגרוע מהישגו המכונן של משה ביצירת עם, אבל תפקיד המתווך הבלעדי והישיר בין האל ובין העם משורטט פה על ידי התורה עצמה כבלתי אפשרי, אפילו בשביל משה, ואף כנדון מראש לכישלון. המדרגה הגבוהה ביותר של דתיות איננה ערובה להצלחה מנהיגותית ופוליטית. על כן ספר דברים גם מציע הסדרים חוקתיים יסודיים יותר, מורכבים ולא אחדותיים, של מלוכה, כהונה ותורה. על פי התורה, תאוקרטיה טהורה הייתה אפוא ניסוי (על פי פרשנותנו - לא מוצלח) המיועד למדבר, ואילו יישוב הארץ מצריך הסדרים מורכבים ומפצלים של מוקדי השלטון.

הביקורת המקראית על התאוקרטיה נמשכת גם בספר שופטים, שם שלטון האל מוביל לאנרכיה. הפסוק "בימים ההם אין מלך בישראל, איש הישר בעיניו יעשה" חוזר (בשינויים קלים) שלוש פעמים בסוף הספר (יח, א; יט, א; כא, כה), לאחר שמסיפורי הספר עולה כי היעדר שלטון פוליטי יעיל הוליד עבודה זרה, שפיכות דמים וגילוי עריות - החטאים החמורים ביותר על פי היהדות. האנרכיה שספר שופטים קובל עליה מולידה פוליטיקה של העולם הזה בגרסתה המלוכנית, שמקבלת בסוף גם את אישורו של האל, בספר שמואל.

אם כן, המקרא, לא זו בלבד שהוא אינו מעלה על נס את האידיאל של שלטון האל, אלא אפשר לטעון שהוא אף מבקר את השלכותיו לגבי המוסדות הפוליטיים של החיים האנושיים. ההצגה היסודית שלו כוללת

הממשל הפוליטי של העם, וחוקים אלה נקבעו על ידי האל עצמו.¹

לוק אכן היטיב לזהות את ייחודה המבני של הדת היהודית. התורה היא פרויקט פוליטי. הסדרת הישות המדינית והכתבת הפולחן הדרוש הן ספרות משלימות של חוק אחד שמטרתו ליצור "ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שמות יט, ו). טבעה החוקתי של "מלכות היהודים" נובע מתאולוגיה פוליטית ספציפית שלפיה "חוקים אלה נקבעו על ידי האל עצמו". במילים אחרות, הריבון הוא אלוהים.

לוק טוען בכך שלוש טענות מרכזיות לגבי הדת היהודית:

ראשית, הדת היהודית מחויבת לתאולוגיה פוליטית ספציפית שהאל נתפס בה במונחים פוליטיים. הוא ריבון באופן שמונע ריבונות אנושית. לשון אחר, היהדות מחויבת לתאוקרטיה, דהיינו לישות פוליטית שעליה מולך האל.

שנית, ומתוך כך, ממלכה יהודית איננה יכולה לסבול הפרדה בין הדתי ובין הפוליטי משום ששניהם חלקים מן החוק האלוהי עצמו, שנועד להסדיר את הישות המדינית שלו במונחים של צדק ושל פולחן.

ממילא - וזו הנחתו השלישית של לוק - היהודים לא יהיו אזרחים טובים בישות מדינית אשר תשאף להפריד בין הדתי ובין הפוליטי.

האם צדק לוק בהנחותיו בדבר יחסי היהדות והמדינה?

היהודי הנורמטיבי הראשון שהתמודד עם שאלה זו היה משה מנדלסון, אבי תנועת ההשכלה היהודית ומבשרו של רעיון השתלבות היהודים בחברה האזרחית האירופית. מנדלסון, שהיה מטרד במיוחד מן ההנחה השלישית של לוק, טען בספרו **ירושלים** כי התורה היא קובץ חוקים אלוהיים שמוענו לבני ישראל, וממילא בלתי אפשרי להחיל אותה על ישות מדינית לא יהודית. יתרה מכך, משיצאו היהודים לגלות הושעתה התורה כתוכנית פוליטית, ואילו היהודים מונחים מאז על ידי הכלל התלמודי "דינא דמלכותא דינא", דהיינו חוק המלכות הוא הקובע.

האסטרטגיה בטיעון של מנדלסון הייתה להפיג את החששות שהובילו לביקורתו של לוק, ולשכנע את משכילי אירופה כי היהודים זכאים לסובלנות לפי תורתו של לוק עצמה. כך נולדה סיסמת המשכילים היהודים, "היה יהודי בביתך ואזרח בצאתך", שהייתה ליברלית במהותה.

אלא שלפנינו מדינה יהודית למרות הכול, וממילא נשאלת השאלה: האם מדינת היהודים מסוגלת לקדם בעצמה את אותה סובלנות שקידמו בהתלהבות היהודים שזכו לה באירופה של המאה התשע-עשרה? האם היא יכולה לייצר מרחב אזרחי שיכיל את כל הפלגים היהודיים והלא יהודים, הדתיים והחילוניים?

כדי לענות על שאלות אלו יש לקרוא תיגר על האופן שבו לוק הבין את היהדות.

דוד בן-גוריון עם תלמידים עולים. הסטטוס קוו נולד תוך כדי מו"מ עם נציגי היהדות החרדית, כדי להבטיח את צירוף חתימתם למגילת העצמאות.

מובילות קראו תיגר כבר בימי הביניים. מלומדים אלה הבינו היטב את מגבלות ההלכה כספר הפעלה למערכת פוליטית. רבי שלמה אבן אדרת (רשב"א), החכם ומנהיג הקהילה כתב במאה השלוש-עשרה בתשובתו המפורסמת התומכת בתקנות הענישה החוק-הלכתיות של קהילות בימי הביניים:

שאם אתם מעמידין הכל על הדינין הקצובים בתורה, ושלא לענוש אלא כמו שענשה התורה: בחבלות, וכיוצא בזה, נמצא העולם חרב, ש[כן] היינו צריכים [שני] עדים והתראה [מוקדמת]. וכמו שאמרו [ח] ז"ל: "לא חרבה ירושלים אלא שהעמידו דבריהם על דין תורה" (בבלי בבא מציעא ל, ע"ב).

הנוהל הפלילי ההלכתי מציב מגבלות מחמירות על ההרשעה: פושעים צריכים לקבל התראה מבעוד מועד מן העדים לגבי העונש שזממם כרוך בו, ועדות צריכה להינתן על ידי שני עדים כשרים אשר ראו יחד את הפשע בזמן אמת. הגבלות כאלה, טוען אדרת, יובילו בוודאות לחורבנה של החברה, משום שהן הופכות את ההרשעה לבלתי אפשרית.

ביקורת בוטה על הניסיונות לתרגם את השלטון האלוהי באופן פוליטי לעניינים אנושיים. הניסיון ליישם שלטון אלוהי ישיר מתגלה כבעל השפעה הרסנית על החיים האנושיים: או שהוא מאכל את המנהיגות, כפי שקרה למשה, או שהוא משחית את החברה ומוביל לאנרכיה, כפי שמתואר בספר שופטים.

בספרות הרבנית, מהמשנה ואילך, מלכות שמיים איננה מוסד פוליטי וגם לא אירוע היסטורי (להבדיל מהמובטח בברית החדשה); מלכות שמיים היהודית היא תחום נורמטיבי נוכח תמיד ובלתי מרחבי, שהאדם נכנס אליו באמירה היומיומית של קריאת שמע ובקבלת עול מצוות. מבחינה פוליטית תמכה המשנה בהיותה של הפוליטיקה בת העולם הזה בדרך כלל, כאשר קבעה כי "המלך לא דן ולא דנין אותו" (סנהדרין ב, ג). המלך היהודי, לפי המשנה, ממוקם לא מעל החוק האלוהי ולא מתחתיו, אלא מחוץ לתחומו - "אין על גביו אלא ה' אלוהיו" (הוריות ג, ג).

על ההנחה השנייה של לוק - שהיהדות איננה יכולה לסבול הבחנה בין הדתי לאזרחי - סמכויות רבניות

הוא מצריך דחייה של אפשרויות אחרות שהן בעלות לגיטימציה עמוקה במסורת. יתרה מזאת: לאפשרויות האחרות יתרון חשוב אחד - שהן מאפשרות הכללה גבוהה יותר של ניגודים מהותיים ומחלוקות עומק של אזרחי המדינה.

הביקורת על התפיסות התאוקרטיות ביהדות ועל תקפותן במדינת ישראל, אין מטרתה להכחיש את כוחו של הדחף התאוקרטי במסורת היהודית. דחפים תאוקרטיים נעשים הרסניים כאשר הם נתפסים כבסיס לפוליטיקה מהפכנית המניחה כי יש לה היכולת להציע חלופות מוסדיות לארגון החיים האנושיים. הנחה זו מתפתחת כאשר אל הדחף התאוקרטי מצטרפת הכמיהה המשיחית להתגבר על מגבלות הסופיות האנושית ועל אופיים החלקי של החיים האנושיים. כזה למשל הוא האידיאל החרדי הלא מנוסח של מדינת התורה, וכזו היא גם התפיסה הדתית-ציונית של הפוליטיקה ככלי של ההיסטוריה האלוהית. האתגר של הפוליטיקה היהודית הוא להתמודד באופן גלוי עם הדחף הזה ולרסן אותו כדי שיוכל לשמש מקור לביקורת חברתית בונה. הפוליטיקה היהודית צריכה להיות בת העולם הזה באופייה, ובה בעת לשאוף בלא הרף לבחון את מקומה של הקדושה בחיי האדם. הנביאים יכולים אף הם לשמש לנו מופת: הם לא שאפו להגיע לשלטון, אלא לשמש לו מצפון.

ההפרדה היא סיסמה בלתי ערכית

המשימה שבאימוץ חוקה היא ליצור קווים מנחים לניהול משא ומתן צודק על הכוח והמשאבים בחברה המדינית. הדרך הטובה ביותר עבור מדינת ישראל לקדם את השליטה המצפונית בכוח היא עידוד פלורליזם דתי יהודי וחיזוק נחרץ של ערך חופש הדת. במקום להשתמש בסיסמאות ניטרליות מבחינה ערכית, כמו "הפרדת הדת והמדינה", החינוך האזרחי צריך לתמוך בשיח הערכי של חופש הדת, והתמיכה בחופש הדת איננה חייבת לגרור הפרדה מוחלטת בין המדינה ובין הדת.

הדגם הצרפתי של מדינה בעלת מחויבות חילונית לא יעבוד בישראל, משום שבישראל קיים צורך מיוחד בהתמודדות עם הקדושה, ואילו הדגם הצרפתי נוקט עמדה אנטי-דתית בוטה לגבי המרחב האזרחי. במקרה של מדינת ישראל, מחויבות של המדינה לחילונית כאידאולוגיה תזיק לשגשוגם של תושביה באותה מידה

חשוב להדגיש שהמגבלות הללו אינן שרירותיות; חז"ל תכננו אותן כדי להפוך את עונש המוות המקראי לבלתי אפשרי. הסיבה שהנהלה הפלילי ההלכתי הוא בלתי מספק נעוצה, בסופו של דבר, בביקורת נגד עונש המוות. עם זאת, הרשב"א מודע בבירור להיותה של ההלכה לבדה בלתי מספקת לקיום סדר חברתי, והוא מציע את הפוליטיקה האזרחית כאמצעי להבטחת סדר חברתי. לשיטתו, פוליטיקה אזרחית המונחית על ידי דאגה לסדר החברתי תשיג את מטרתה טוב יותר מן החוק החברתי של ההלכה הדתית. הקהילה היהודית הקדם-מודרנית של ימי הביניים הייתה קהל קדוש המחויב לדרך חיים יהודית על בסיס החוק האלוהי. אולם ההנחה של לוק, שלפיה חוק אלוהי שלם אחד הדריך את היהודים, לרבות תקנות אזרחיות - ובימי הביניים תקנות דתיות - מעולם לא התממשה כנורמה של החיים הקהילתיים היהודיים. למעשה, ההגבלה המושכלת של יישום החוק האלוהי היא שהבטיחה את יציבותה הפוליטית של הקהילה.

במדינת ישראל התפתח סוג ייחודי של חברה יהודית. אפילו אם חברה יהודית משיחית הייתה נשלטת על ידי גרסה של חוק יהודי שלם בסגנון לוק, מדינת ישראל איננה מיוסדת כחברה כזאת. אדרבה, היא שונה ממנה באופן מהותי.

הרב יצחק הלוי הרצוג, הרב הראשי הראשון של מדינת ישראל, טען בצדק כי עצם הקמתה של מדינת ישראל יוסדה על ברית משותפת של יהודים ולא-יהודים ליצירת חברה פוליטית שהמרחב הציבורי שלה הוא יהודי בעיקרו. ישות פוליטית כזאת איננה הסוכן שהתורה מניחה כי הוא יישם את מצוותיה ואת חזונה הפוליטיים. המצוות הללו, הטעים הרצוג, אינן מכוונות לפרטים. לפי הטיעון הזה, מדינת ישראל איננה מחויבת ליישם את חזון התורה בדבר חברה פוליטית, אבל היא כן חייבת לא לחוקק באופן בוטה נגד חוקי התורה. הצגה כזאת מתאימה היטב להנחות הבסיסיות של חופש דת ברפובליקה דמוקרטית וליברלית, שלפיהן הישות הפוליטית לא תחוקק באופן שיפר באופן פעיל את איסורי הדת.

לניתוח זה יש השלכות חשובות על הדיון הפוליטי העכשווי בתום העשור הראשון למאה העשרים ואחת, שכן הוא מבהיר כי אימוץ מהפכנות תאוקרטית על ידי רבנים (אם מיצהר נגד ריבונותה המדינית של המדינה, ואם מש"ס נגד מערכת המשפט שלה) אינו נגזרת של צו אלוהי מוחלט, אלא הוא כרוך בבחירות פרשניות.

להבדיל מהמובטח בברית החדשה, בספרות הרבנית מלכות שמיים איננה מוסד פוליטי וגם לא אירוע היסטורי; מלכות שמיים היהודית היא תחום נורמטיבי נוכח תמיד ובלתי מרחבי, שהאדם נכנס אליו באמירה היומיומית של קריאת שמע ובקבלת עול מצוות

כמו מחויבויות דתיות חד-צדדיות. אדרבה, על המדינה לקדם במידה שווה את בנייתם של בתי כנסת מזרמים שונים ועליה לתמוך גם בבניית מסגדים. במקום לרוקן את המרחב הציבורי מערכים, על הדיון הדמוקרטי לאפשר לאזרחים להעניק למרחב הציבורי מערכיהם המסורתיים. יתרה מזו, כאפוטרופסית על ארץ הקודש חלה על מדינת ישראל חובה אוניברסלית מיוחדת לטפח מגוון של מחויבויות דתיות.

הדגם האמריקאי אף הוא לא ישים עבור מודל ישראלי, משום שהוא אוסר על המדינה לסייע במימון שגשוגה של הדת ומגביל את אפשרויות הציבור לצקת תוכן דתי למרחב הציבורי. בישראל ראוי שהערך הדמוקרטי של יצירת מרחב ציבורי מוסכם יישא משקל רב יותר מאשר הצווים הליברליים הקוראים לניטרליות של המדינה. הדיון הדמוקרטי בישראל צריך לאפשר להבדלים בתוך החברה לצוף בדיון הפרלמנטרי בדבר אופיו התרבותי, הדתי היהודי של המרחב הציבורי.

הדגם הקרוב יותר לקיים בישראל הוא הדגם הבריטי, משום שהוא מאפשר מינוי אנשי דת מטעם המדינה. חשוב להדגיש כי לגבי דתות אחרות מלבד היהדות אימצה מדינת ישראל את שיטת ה-millet. את השיטה ירש המנדט הבריטי מן האימפריה העות'מאנית, אשר הכירה באוטונומיה היחסית של קבוצות דתיות שונות. אבל במקרה של היהדות עצמה, אימוץ הכהונה הרבנית מטעם המדינה הפך לכלי לחסימת הפלורליזם הדתי, שכן הוא מוענק כולו רק לזרם אחד - הזרם האורתודוקסי, המשתמש בו כדי לקיים את המונופול שלו בתחומי הנישואין, הגירושין, הגיור והכשרות, וכמה להרחיבו.

הדגם המתגבש עבור מדינת ישראל הוא של ישות פוליטית שאין לה מחויבות אידאולוגית לא לחילוניות ולא לדת. מכיוון שכך לא צריכים להיות לה אנשי דת מטעם המדינה, או לפחות לא אנשי דת בני זרם אחד. המדינה צריכה לסייע באופן פעיל לממן את כל הזרמים הדתיים אם רצונה לעודד חופש דת אינדיבידואלי וחופש התאגדות דתית. עליה לעמוד בתוקף על התניית מימון ציבורי של מוסדות חינוך בחינוך אזרחי הולם. בסופו של דבר, המכנה המשותף הרחב ביותר של אזרחי מדינת ישראל, על כל שונותם, הוא היותם אזרחי המדינה ושותפים לפרויקט המדיני.

האם חוקה כתובה הייתה משנה?

מאז ההתנקשות ביצחק רבין הושקעו מאמצים רבים בניסוח חוקה כתובה למדינת ישראל. את המאמץ מובילה קבוצת תומכים בעלת מניעים מגוונים, המקווה שמסמך כתוב בעל תמיכה אזרחית נרחבת יתרום לאיחוי השסעים העמוקים בחברה הישראלית. אולם לבוחשים בקלחת זו סדרי יום רבים, ואף מתחרים. בקרב האזרחים היהודים התומכים בחוקה ישנם דמוקרטים המקווים שנהלים פוליטיים מוסכמים ימתנו התנגשויות אידאולוגיות עתידיות, ולעומתם ישנם ליברלים המקווים שחוקה תספק את הערכים הנחוצים כדי להגביל מראש את מרחב הפעולה של פרלמנטרים שאי אפשר לסמוך

עליהם. בין מקדמי החוקה מקרב המפלגות הדתיות יש המקווים שחוקה כתובה תסייע לקדם את מחויבותה של המדינה לערכים אורתודוקסיים, או לפחות תאשר את מה שנותר מן הסטטוס-קוו הדתי-חילוני של ראשית שנות המדינה. ואילו בקרב תומכי החוקה הערבים יש מתונים שיסתפקו בכך שהמדינה תקיים בפועל את ערכי החופש והשוויון שהתחייבה עליהם בהכרזת העצמאות, ויש מהפכנים שהיו רוצים להחליש את מחויבותה היהודית של המדינה. במילים אחרות, המאמץ לגבש חוקה ישראלית ממריץ מגמות סותרות: מחד גיסא, שיכוך המתחים היהודיים-ערביים מחייב הרחבה של אופייה האזרחי של החברה המדינית, ומאידך גיסא, השסעים הפנים-יהודיים מחייבים העמקה של המכנה המשותף היהודי.

יש לציין שבמשך השנים כבר הצטבר קורפוס פסיקות חוקתיות של בית המשפט העליון הישראלי, וגם במובן הזה המערכת הישראלית קרובה יותר להורתה הבריטית, שאף לה אין חוקה כתובה. מובן שחוקה מוסכמת הייתה מסייעת למיתון מחלוקות בחברה הישראלית, ואולם בעיות היסוד בין הדת למדינה בישראל אינן פונקציה של היעדר חוקה כתובה, אלא של היעדר הרצון הפוליטי ליישם את מה שכבר אפשר ליישם. ודאי שאימוץ חוקה עשוי לקדם יציבות בחיינו האזרחיים, ולכן ראוי לתמוך בו. ועם זאת, חשוב לזכור מה חוקה לא יכולה להשיג. שינוי שיטת הבחירות, עצירת המימון למערכות חינוך המתנגדות למדינה, וגיוס חרדים וערבים לשירות אזרחי - כולם אפשריים בלי חוקה כתובה, ואילו אימוץ חוקה לא יקדם אותם. אפילו עקיפת חוק שיפוט בתי הדין הרבניים (1953), הקובע את המונופול האורתודוקסי על נישואין וגירושין של יהודים בישראל, אפשרית בלא חוקה. די יהיה שהמדינה תכיר בנישואין אזרחיים ובגירושין אזרחיים של אלה הבוחרים בהם.

הדיון החוקתי בישראל מדגיש יתר על המידה את תפקידו של מסמך כתוב, וממעט בחשיבות הסיורב הפוליטי לחולל תמורה בנתונים הנוכחיים. הניכור של אזרחים פשוטים מן המערכת הפוליטית בישראל רק יגבר ככל שהציבור יבין כי חוקה איננה יכולה לספק את השינוי שהרוב מייחל לו. הסכנה לאופייה הדמוקרטי של החברה הישראלית טמונה לא רק בחוסר האונים הפוליטי של הכנסת, אלא גם בהתרחקותם של אזרחים מהשורה מהחיים האזרחיים. הדרך להפעלתם איננה עוברת באימוץ מסמך כלשהו, אלא במנהיגות, שכמו הנביאים בשעתם, תפיח בציבור אמונה מחודשת בכוחו הפוליטי ובערכי אבותיו.

1 ג'ון לוק, **איגרות על הסובלנות**, תרגם מלטינית ומאנגלית יורם ברונובסקי, ערך יעקב גולומב, ירושלים תש"ן, עמ' 72-73.